

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

УДК 394.94 (477.8) “1920/1940”

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ПІД ЧАС ЗЕЛЕНИХ СВЯТ У ГАЛИЧИНІ (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.)

Оксана ДРОГОБИЦЬКА

Державний вищий навчальний заклад

“Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”,

кафедра етнології і археології,

бул. Шевченка, 57, 76018, Івано-Франківськ, Україна

e-mail: oksanca@meta.ua

DOI: 10.15330/gal.32.175-185

ORCID: 0000-0002-2929-1708

У статті на основі широкого кола джерел проаналізовано процес вшанування пам'яті героїв національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. під час Зелених свят (Трійці) у Галичині (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.). Поминальні заходи включали урочисті богослужіння за участю членів усіх громадських товариств, щорічні походи до місць бойової слави (з. Маківка, з. Лисоня), встановлення пам'ятників та меморіальних таблиць. У міжвоєнний період масового характеру набуло також насипання символічних могил на честь полеглих бійців. Відзначено, що такі акції впливали на формування національної свідомості, викликали патріотичне піднесення і сприялигуртуванню молоді навколо ідеї національно-визвольної боротьби.

Ключові слова: *Зелені свята (Трійця), поминальні заходи, богослужіння, національно-визвольна боротьба, меморіальна таблиця, Галичина.*

Шанобливе ставлення до полеглих у боротьбі за незалежність і добробут нації є свідченням високої культури і моральності суспільства. Сьогодні, коли Україна зіткнулася із новими випробуваннями, пов'язаними з російсько-українським збройним протистоянням, проблема формування культу героїв актуальна як ніколи.

У публікації маємо на меті прослідкувати особливості вшанування пам'яті героїв національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. під час Зелених свят у Галичині (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.). Дана тема частково окреслена у статтях О. Гаврилюка¹ та Х. Харчук², присвячених питанню охорони пам'яток воєнної історії. Дослідник А. Грицан розкрив роль товариства “Просвіта” у боротьбі за збереження історичної пам'яті українського народу на Прикарпатті в 1920–1939 рр.³ Цікавий історичний матеріал знаходимо у мемуарній літературі, а особливо у спогадах Л. Павлишина⁴, М. Рєви⁵, М. Чемного⁶, В. Яремчука⁷ та інших. Велику джерелознавчу цінність безперечно мають регіональні історико-мемуарні збірники, видані у діаспорі⁸. Вказане

¹ Гаврилюк О. Збереження пам'яток воєнної історії: політичний аспект, зміст, результати. *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 2. С. 58–63.

² Харчук Х. Діяльність українського Товариства Охорони Воєнних Могил на території Галичини у міжвоєнний період 1927–1939 років. *Молодий вчений*. 2014. № 7 (10). С. 30–33.

³ Грицан А. “Просвіта” в боротьбі за збереження історичної пам'яті українського народу на Прикарпатті в 1920–1939 роках. *Галичина*. 1999. № 3. С. 35–38.

⁴ Павлишин Л. “На грані двох світів”: Спогади військовика-бандерівця / літзаписувач В. Щеглюк. Львів: Сполом, 2010. 320 с.

⁵ Рєва М. На шляхах життя: Спогади. Лондон: Українська видавнича Спілка, 1980. 216 с.

⁶ Чемний М. Потоптані мрії. Детройт: Накладом автора, 1969. 208 с.

⁷ Яремчук В. Моя Одісея (Спогади). Івано-Франківськ: Ярина, 2017. 219 с.

⁸ Бережанська земля: Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк: Комітет Видавництва “Бережани”, 1970. 877 с.; Бучач і Бучачина: історично-мемуарний збірник / ред. колегія Михайло Островерха та ін. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, Український архів, 1972. 944 с.; Золочівщина: її минуле і

питання активно висвітлювала і галицька періодика (“Діло”, “Станиславівські вісті”, “Новий час”), тому вона становить основу джерельної бази дослідження.

Перед тим як перейти безпосередньо до висвітлення особливостей вшанування пам’яті учасників національно-визвольних змагань, коротко охарактеризуємо специфіку самого свята. Отож, Зелені свята – українська назва християнського свята Трійці, що відзначається на 50-й день після Великодня (інакше – П’ятидесятниця, Зіслання Св. Духа). У ці дні оселі прикрашають зеленими гілками і вшановують померлих, бо, за давнім народним віруванням, у час цвітіння хлібних злаків прокидаються померлі предки – покровителі роду, які можуть впливати на врожай і допомагати в усіх хліборобських справах своїм нащадкам⁹.

На Зелені свята українці зазвичай освячували рілля, щоб виблагати урожай. Урочиста церковна процесія йшла межами між полями, а священник відчитував молитви, кропив свяченою водою і закопував хрест, щоб градові хмари оминали цю територію¹⁰. Якщо по дорозі траплялися придорожні хрести чи сакральні фігури, то парох згадував імена добродійців, які їх встановили, і промовляв молитву. Коли процесія йшла між полями, кожний власник земельного наділу зупиняв священнослужителя, щоб той поблагословив його рілля. У той час хлопчики, які брали участь у святковому обході, зв’язували кілька стеблин жита чи пшениці, щоб зерно “зав’язувалося” у їхньому колосі¹¹.

Детальний опис процесу освячення ріллі залишив у своїх спогадах М. Чемний із с. Хом’яківка Тисменецького повіту: “Після відправи в церкві, велика процесія народу з хрестом та всіма церковними хоругвами під проводом о. пароха обходила всі поля, що були довкола села. Похід цей представлявся дуже гарно й велично. Напереді дівора з дзвінками, далі хрест, за ним в два ряди десять хоругв, священник, за ним хор, складений зі самої молоді, далі майже ціле село, святочно одіте брало участь у поході. Довкола села було багато різних пам’яткових хрестів та фігур. Біля кожної пам’ятки була якась відправа, залежно від господаря, що на його полі стояв хрест чи фігура, або капличка. По дорозі співано різні церковні пісні, а дівчата виривались з походу на поле, де ще зеленіло жито чи пшениця, вибирали щонайкраще колосся і плели з нього по дорозі вінки, які завішували на хрестах біля яких задержувався похід. Такими вінками окрашували також хрест і хоругви. Господарі не гнівалися, що вони волочили їм збіжжя, а навпаки, були горді, що їх дорідне жито чи пшениця надавалися на окрасу хреста”¹².

У 20–30-х рр. ХХ ст. традиційні уявлення про свято Трійці поєдналися із культом полеглих героїв. За таких умов обхід полів розпочинався або завершувався молебнем біля стрілецької могили. Наприклад, у с. Саранчуки Бережанського повіту освячення ріллі відбувалося у неділю після богослужіння. Перед тим, як вирушати в поле, священник з процесією затримувалися біля церкви, щоб відправити поминальну службу за полеглих січових стрільців та воїнів Української Галицької армії (УГА). Опісля вони урочисто обходили усе місцеве кладовище і ще раз парох відправляв панахиду на могилах учасників національно-визвольних змагань. Тільки після цього процесія йшла в поле¹³.

Водночас напередодні Зелених свят в окремих галицьких селах таємно, зазвичай вночі, місцеві мешканці зводили символічні стрілецькі могили. Ініціювали такі акції, а також активно втілювали їх у життя, як правило, представники сільської інтелігенції (священники, вчителі, кооператори), члени Організації Українських Націоналістів (ОУН)¹⁴. У пам’яткоохоронній ро-

сучасне / упоряд. Володимир Болюбаш. Нью-Йорк ; Торонто ; Канберра : Вид. С-ки “Гомін України”, 1982. 661 с.

⁹ Боян С. Локальні особливості Зелених свят на Бойківщині: традиційні звичаї та обряди. *Галичина*. 2012. Ч. 20–21. С. 57.

¹⁰ Мрочко Ф. К. Снятинщина: причинки до крайової етнографії. Дітройт, 1977. Ч.1. С. 61.

¹¹ Мартинюк І. Моє рідне село Ценів у Бережанщині. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1976. С. 179–180; Косіковський О. Село Маркіяна – мої Нестаничі : Записки-спогади з одного життя. Вінніпег, 1972. С. 66 ; Богачевський Д. На возі і під возом: Спомини галицького адвоката. Торонто : Добра книжка, 1976. С. 17.

¹² Чемний М. Потоптані мрії. Детройт, 1969. С. 34–35.

¹³ Бережанська земля : Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк, 1970. С. 707–708.

¹⁴ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 108. Оп. 1. Спр. 488. Арк. 28.

боті щодо військової спадщини активну участь брали представники молодіжного руху, а саме таких організацій як “Пласт”, “Луг”, “Січ”, “Сокіл”, КАУМ (Католицька Акція Української Молоді) “Орли”, Союз української націоналістичної молоді (СУНМ) та ін¹⁵. Найбільше відзначилися галицькі пластуни, які першими ініціювали збір коштів на встановлення пам'ятника полеглим у Рогатині, упорядковували стрілецькі поховання на кладовищах у Тернополі та Станиславові, насипали курган-могили на горі Лисоня, встановили хрести на стрілецьких могилах у Золочеві тощо¹⁶.

Значний внесок у справу пропаганди ідеї вшанування полеглих героїв здійснило товариство “Просвіта”. Саме з його ініціативи у 1923 р. у Львові було утворено український Комітет охорони воєнних могил, який у 1927 р. реорганізовано у Товариство охорони воєнних могил (ТОВМ)¹⁷. У доповіді І. Німчука “Культ полеглих героїв”, виголошеній на установчих зборах ТОВМ, підкреслювалося, що могили полеглих – це “наш найдорожчий скарб, найбільший моральний капітал, що його ми винесли з великої світової завірюхи і нашої визвольної війни”¹⁸. Станом на 1935 р. ТОВМ налічувало 32 філії у Галичині та за її межами. Найбільш діяльними та взірцево організованими вважалися Станиславівський та Тернопільський осередки, які за допомогою власних фондів впорядковували місцеві військові цвинтарі¹⁹.

Крім цього, при читальнях діяли секції охорони пам'яток минулого, члени яких доглядали за могилами військових, вели хроніки громадсько-політичного життя та збирали спогади ветеранів національно-визвольної боротьби²⁰. Один з активних членів читальні у містечку Перегінськ Долинського повіту, молодий поет Осип Мошура присвятив пам'яті полеглих свій вірш “Ходімо на гроби” (30 травня 1937 р.), в якому лунав заклик віддати належну шану стрілецьким могилам:

“Ходімо на гроби, несімо май та квіття,
Те квіття різнобарвне із рідних піль і нив,
Що в обороні їх розсталися зо світом
Ті юнаки розквітлі серед життя весни!”²¹

Чималу роль у популяризації культу героїв відіграла галицька періодика, а особливо історико-літературне щомісячне ілюстроване видання “Літопис Червоної Калини”. За десятирічний період існування місячника (1929–1939) на його сторінках опубліковано близько тисячі розвідок, спогадів, документів, заміток, більш ніж півтораста фотографій і репродукцій рисунків років визвольних змагань²². Преса неодноразово публікувала статті і дописи, в яких зазначалося, що Зелені свята – це дні вшанування інвалідів війни та стрілецьких могил. Зокрема, у газеті “Діло” (20 червня 1926 р.) наголошувалося на необхідності встановлення у кожному селі чи місті окремого пам'ятника, або щонайменше меморіальної таблиці із детальним списком полеглих у 1914–1920 рр., “бо це має своє значіння не тільки з погляду статистики наших на-

¹⁵ Гаврилюк О. Збереження пам'яток воєнної історії: політичний аспект, зміст, результати. *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 2. С. 61.

¹⁶ Ibid. С. 61–62; Каменецький Ю. З діяльності Тов. Охорони воєнних Могили: як вибудовано пам'ятник поляглим у Рогатині. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 1. С. 15.

¹⁷ Гаврилюк О. Збереження пам'яток воєнної історії: політичний аспект, зміст, результати. *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 2. С. 61.

¹⁸ Німчук І. Культ полеглих героїв: Реферат на установчих зборах “Т-ва охорони воєнних могил” у Львові. *Діло*. 1927. Ч. 104. 13 травня. С. 2.

¹⁹ Харчук Х. Діяльність українського Товариства Охорони Воєнних Могили на території Галичини у міжвоєнний період 1927–1939 років. *Молодий вчений*. 2014. № 7 (10). С. 31; З діяльності Тов. Охорони Воєнних Могили. *Літопис Червоної Калини*. 1929. Ч. 3. С. 11–13.

²⁰ Гришан А. “Просвіта” в боротьбі за збереження історичної пам'яті українського народу на Прикарпатті в 1920–1939 роках. *Галичина*. 1999. № 3. С. 35.

²¹ Мошура О. Тремтіння і пориви: поезії, щоденник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2008. С. 97.

²² Передирій В. Матеріали до вивчення історії ЗУНР на сторінках “Літопису Червоної Калини” (1929–1939 рр.), (1991–1995 рр.): джерелознавчий аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. № 18. С. 668.

ціональних страт, але – і то передовсім! – для утрівалення нашої традиції в кожній нашій закутині”²³.

Газета “Діло” за 15 червня 1935 р. писала, що Зелені свята стали на українських землях традиційним святом шанування культу борців, які заради “найвищого добра Нації” жертвували своїм життям та здоров’ям²⁴. Автор публікації стверджував, що, “зеленосвяточні походи на стрілецькі могили, розкинені по всіх українських землях, мають нам пригадати той благородний обов’язок, за котрий наші воїни заплатили молодим життям, і про обов’язок громадянства супроти наших інвалідів, котрі за посвяту і терпіння, за кров і рани ждуть нині скромної відплати”²⁵.

У газеті “Дяківські відомости” (травень-червень 1931 р.) наголошувалося: “Будуччина належить до народу, який вмiє шанувати пам’ять своїх героїв і своє минуле!... Всі їдiм на кладовища і віддаймо шану Борцям. Окутаймо їх могили молитвою та станьмо в спогаді на хвилину розмови з тими що вмерли а живуть... У тяжкій хвилині це буде лiк який огрiє наші серця заморожені холодом дійсности та дасть силу іти до величної Цілі”²⁶.

Поряд із закликами віддати шану полеглим, щороку у пресі публікувалися звернення щодо матеріальної допомоги інвалідам війни та необхідності впорядкування стрілецьких кладовищ²⁷. Для збору коштів, призначених на утримання пам’яток національно-визвольних змагань, ТОВМ у Львові видавало спеціальні наліпки. На них була зображена стрілецька могила, на яку покладають вінок селяни та представники інтелігенції. Малюнок супроводжував напис: “Пам’ятка з Зелених Свят”²⁸.

У багатьох місцевостях Галичини культ полеглих виявлявся у формі так званих “пропам’ятних таблиць”, які зазвичай встановлювалися у притворі церкви чи у приміщенні Народного дому. На таких таблицях були написані чи викарбувані прізвища учасників національно-визвольних змагань. У ході богослужінь, особливо під час Великого посту, священник зачитував імена полеглих. Як стверджувалося у статті “Культ померших і поляглих як засіб плекання традиції”, автор якої (псевдонім Б. Г.) зібрав понад 70 зразків подібних таблиць у різних населених пунктах краю, “пам’ять про батьків, братів, свояків, знайомих, що в днях заліза й крові голови свої поклали десь ген далеко від рідних сіл і стріх, затривалюється і поминається отак кожного року і переходить од рода в рід, стає справді вічною”²⁹. В окремих сільських громадах культ героїв набував особливого значення. Наприклад, у с. Почапи Золочівського повіту під “пом’яником-таблицею” була вміщена урна, куди щороку всипали землю, принесену із місць запеклих боїв часів Першої світової війни та стрілецьких могил (у тому числі і могили невідомих вояків УГА на Білій (“Маркіяновій”) Горі біля с. Підлисса Золочівського повіту)³⁰.

Під час Зелених свят традиційними серед молоді стали походи на г. Маківку, г. Лисоню та інші місця бойової слави січових стрільців. Варто зауважити, що хоча це були пам’ятки часів Першої світової війни, у ході національних маніфестацій присутні віддавали шану і воїнам УГА. Як писав у своїх спогадах Лука Павлишин: “Маківка й Плішка, де загинули сотні усусувів, притягували до себе українських патріотів, особливо молодь. Це місце перетворилось для прикарпатців та горян у своєрідну Мекку. Школярі з учителями, студенти, прості селяни, наймити і робітники – хто тільки не прямував до могил, де націоналісти (часто й соціалісти) організовували свої маніфестації, збори, фестини. Поліція намагалась їм перешкодити, виставляла

²³ В Зелені Свята. *Діло*. 1926. 20 червня. Ч. 135. С. 1–2.

²⁴ Зелені свята – дні українських інвалідів і стрілецьких могил. *Діло*. 1935. 15 червня. Ч. 155. С. 1.

²⁵ *Ibid.* С. 1.

²⁶ В Зелені Свята. *Дяківські відомости*. 1931. Ч. 4–5 (62–63). С. 3.

²⁷ Відозви й комунікати. Українське краєве т-во опіки над інвалідами – до українського суспільства. *Діло*. 1925. 9 трав. Ч. 100. С. 4 ; Зелені свята – дні українських інвалідів та охорони стрілецьких могил. *Діло*. 1931. 31 трав. Ч. 119. С. 3 ; Зелені свята – дні українських інвалідів і стрілецьких могил. *Діло*. 1934. 26 трав. Ч. 136. С. 1 ; Зелені свята – дні українських інвалідів і стрілецьких могил. *Діло*. 1935. 15 черв. Ч. 155. С. 1 ; У Зелені Свята не забудьте про могили й інвалідів. *Діло*. 1932. 18 черв. Ч. 133. С. 4.

²⁸ Наліпки на Зелені Свята. *Діло*. 1928. 21 трав. Ч. 112. С. 6.

²⁹ Б. Г. Культ померших і поляглих як засіб плекання традиції. *Літопис Червоної Калини*. 1939. Ч. 5. С. 3.

³⁰ *Ibid.* С. 4.

підкети, влаштувала заслони, засади. Тим цікавішими були наші походи. Гори великі, а ми в них – як риба у воді. Ішли через провалля й узвори, нагромадження скель, зарості й нетрі, переходили бурхливі потоки та річки...³¹.

Далі автор продовжував: “На лисуватій верхівці Маківки, на витоптаній тисячами ніг поляні, поміж могил збиралися люди з усіх усюд, навіть зі Львова й Станіслава, Варшави і Праги, із-за морів та океанів. Одні виконували фізкультурні вправи, мірялись силою, інші співали, декламували вірші, молились, треті й четверті дискутували, агітували, п'яті билися, шості за всіма шпигували, щоб доносити і заробляти на цьому... Та всі ціпеніли, замовкали, коли на підвищення виходив хтось із відомих діячів. Оратора ніхто не перебивав – усіх ніби єднав той дух патріотизму й самозреченості, який навіювали скромні могили. Сперечались і билися десь там унизу, під горою, коли вже розходились по домівках. Особливо жорстокі бійки відбувалися після 1933 року – між націоналістами і прихильниками комунізму”³².

У мемуарах під назвою “На шляхах життя” Михайло Рева описав підготовку населення с. Криве Бережанського повіту до поминальних заходів на Лисоні у 1926 р.: “В цілому Бережанському повіті голови спеціальних комітетів організовували у своїх селах парадові групи чи відділи на здвиг. Такий комітет діяв і в нашому селі. До співпраці були притягнені всі організації – суспільно-громадські, жіноча, молодечі. На протязі двох тижнів ішло готування ескадрону кінної бандерії. Жінки поспішали із шиттям жупанів і вишивками, а учасники цієї бандерії збирали шаравари, чоботи, шапки та вишукували найкращих коней у селі. Луговикам шили зелені уніформи й шапки та виготовляли топірці. Роботи всім було по вуха”³³. За словами автора спогадів, на Зелені свята вдома залишилися тільки немовлята і літні мешканці села, решту ж взяли участь у поході³⁴. Зазвичай поминальні богослужіння на Лисоні проходили за участі представників сільських громад усіх сусідніх повітів і налічували тисячі учасників, як це, наприклад, було у 1929 р.³⁵

Як бачимо, панахиди на могилах героїв національно-визвольних змагань відбувалися із залученням широких кіл громадськості. Особливо багато людей збиралося у Львові під час урочистого походу на Янівське (перший день Зелених свят) і Личаківське (другий день) кладовища. Тоді, як згадував письменник і журналіст Анатоль Курдидик: “ішло все з українців, що могло йти й що мало хоч макову дробину українського серця”³⁶. Процесії з місцевих церков сходилися на цвинтар на визначену годину. Газета “Діло” напередодні таких заходів повідомляла про деталі святкування, а також зверталася із закликами дотримуватися порядку і уникати провокацій³⁷. Зокрема у публікації під назвою “Порядок процесій львівських парохій на цвинтарі в Зелені Свята ц. р.” за 27 травня 1939 р. говорилося, що учасникам не можна нести вінки чи транспаранти, бо за таких умов цілий похід буде визнано нелегальним і розігнано поліцією³⁸.

У м. Станіславів також щороку відбувалися урочисті поминальні заходи. Так, 20 червня 1929 р. у них взяло участь близько 10 тис. осіб. На місцевому кладовищі після богослужіння виступив промову посол до Варшавського сейму, парох с. Угорники Станіславівського повіту о. Михайло Ганушевський³⁹. Не менш велелюдними виявились процесії 1934 р. (близько 20 тис. учасників)⁴⁰ та 1935 р. (понад 15 тис. учасників, 20 священників із міста та навколишніх сіл)⁴¹,

³¹ Павлишин Л. “На грані двох світів”: Спогади військовика-бандерівця / літзаписувач В. Щеглюк. Львів : Сполом, 2010. С. 89.

³² Ibid. С. 90.

³³ Рева М. На шляхах життя: Спогади. Лондон : Українська видавнича Спілка, 1980. С. 41.

³⁴ Ibid. С. 43.

³⁵ Стрілецькі поминки на Лисоні. *Діло*. 1929. 27 черв. Ч. 140. С. 3.

³⁶ Курдидик А. Записки з буднів: фейлетони і нариси. Вінніпег, 1977. С. 27.

³⁷ Процесійні походи на оба львівські цвинтарі. *Діло*. 1935. 15 черв. Ч. 155. С. 1 ; Порядок процесій львівських парохій на цвинтарі в Зелені Свята ц. р. *Діло*. 1939. 27 трав. Ч. 192. С. 4.

³⁸ Порядок процесій львівських парохій на цвинтарі в Зелені Свята ц. р. *Діло*. 1939. 27 трав. Ч. 192. С. 4.

³⁹ Свято стрілецьких поминок у Станіславові. *Діло*. 1929. 27 черв. Ч. 140. С. 3.

⁴⁰ Величаве свято полеглих у Станіславові. *Діло*. 1934. 2 черв. Ч. 142. С. 1.

⁴¹ Річне: У поклоні борцям за волю. *Жіноча воля*. 1935. Ч. 13. С. 12.

1937 р. (близько 30 тис. разом із глядачами)⁴². Ще більш масовим був похід до стрілецьких могил у 1939 р. Тоді, за приблизними підрахунками, у процесії взяли участь більше 46 тис. осіб зі Станиславова та навколишніх сіл⁴³.

Місцеві громадські товариства, а особливо “Просвіта”, закликали своїх членів взяти активну участь у заходах із вшанування героїв. В “Обіжнику до всіх читалень нашої округи”, який видала Станиславівська філія “Просвіти” напередодні Зелених свят 1939 р., говорилося про обов’язок усіх читалень повіту долучитися до урочистих заходів: “Не тільки молодь, але й старші, жінки й чоловіки, а також діти повинні взяти участь у цьому національному святі, яке є у нас щорічним переглядом наших сил і наших організаційних спроможностей”⁴⁴. Крім цього, Станиславівська “Просвіта” зобов’язувала прибути на святкування оркестри та хори з приміських сіл (Крихівців, Вовчинців, Угорників, Хриплина, Драгомирчан, Павелче) та містечка Єзуполя⁴⁵.

Поминальні богослужіння проходили у різних повітових центрах. Наприклад, газета “Діло” від 30 червня 1933 р. писала, що культ пошани до полеглих зростає на Яворівщині з кожним роком. Свідченням цього став похід 5 червня 1933 р., в якому взяли участь процесії з чотирьох яворівських церков, делегації міських і сільських культурно-просвітніх організацій, чоловічий хор з Яворова та духовий оркестр місцевого товариства “Сокіл”⁴⁶. Не менш урочисті поминальні заходи проходили того року і в Стрию. Напередодні святкування мешканці міста та молодь із сіл Завадів, Голобутів, Дуліби-Грабовець, Конюхів, Ярушичі, Татарське (нині с. Піщани), Братковець-Гірне і Верчани впорядкували місцевий стрілецький цвинтар. У перший день Зелених свят тут відбулася панахида за участі парафіян усіх стрийських церков та громад із ближніх сіл⁴⁷.

Тисячі вірних відвідували урочисті богослужіння і в окремих селах. У поминальних заходах під час Зелених свят 1933 р. у с. Лука Самбірського повіту взяли участь 7 священників та селяни з сусідніх громад Волощі, Татар, Дорожова, Бикова, Прус, Ортинич і Майнич (усього близько 4 тис. осіб)⁴⁸. Великою популярністю користувалися маніфестаційні походи на могилу у с. Вівса Бережанського повіту. Як писав сучасник Г. Сачик: “могила роками була сіллю в оці польської поліції, яка всіляко старалася могилу знищити, навіть висадити в повітря, але нічого не помагало. Що одної ночі поліція розрила, то за дві-три ночі все вже було направлене”⁴⁹.

Загалом можна навести численні приклади таких протистоянь, які, на жаль, не завжди закінчувалися на користь громади. Зокрема, у 1934 р. мешканці с. Григорів Бучацького повіту вирішили звести пам’ятник на честь полеглих бійців за волю України. У Зелену суботу вони встановили монумент заввишки у 6 метрів, на якому були вирізьблені таблиці з іменами полеглих, стрілецька шапка, шабля, кріс і тризуб. Але невдовзі після зведення пам’ятника з’явилася поліція, яка вимагала негайно його розібрати. Отримавши відмову, жандарми привезли із ближнього містечка Монастирська робітників і місцевих “батярів”. У відповідь на звук церковного дзвону збіглися селяни і перекрили дорогу до пам’ятника. Тільки втручання місцевого священика В. Монастирського, який зі сльозами на очах прохав парафіян не вступати у конфлікт, запобігло кровопролиттю. Селяни розійшлися, а приїжджі зруйнували пам’ятник⁵⁰.

Зазначимо, що це далеко не єдиний випадок знищення меморіалу полеглих. Зокрема, тільки впродовж 1929–1930 рр. кілька разів було розкопано могилу на Лисоні. Пам’ятку постій-

⁴² Зелені свята в Станиславові. *Станиславівські вісті*. 1937. 27 черв. Ч. 9. С. 7.

⁴³ Храбатин Н. Зелені свята у старому Станиславові. URL: <http://www.gk-press.if.ua/x4879>.

⁴⁴ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 378. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 25.

⁴⁵ Ibid. Арк. 25.

⁴⁶ Н. Поклін Поляглім. *Діло*. 1933. 30 черв. Ч. 167. С. 3.

⁴⁷ Поклін Поляглім. *Діло*. 1933. 19 черв. Ч. 156. С. 2.

⁴⁸ Зелені свята в Самбірщині: Події на могилах Стрільців у Луці. *Діло*. 1933. 15 черв. Ч. 152. С. 2.

⁴⁹ Бережанська земля: Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк, 1970. С. 575–576.

⁵⁰ Бучач і Бучаччина. Історично-мемуарний збірник / редколегія Михайло Островерха та інші. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1972. С. 506.

но відновлювали, однак вона ще довгий час була об'єктом польсько-українських зіткнень⁵¹. У ніч із 30 на 31 травня 1936 р. невідомі розкопали могилу хорунжого УСС Володимира Загульського на кладовищі у с. Конюхи Середні Бережанського повіту. Цієї ж ночі хтось знищив стрілецьку могилу у с. Бишки Бережанського повіту⁵².

Створення нових меморіалів та відправлення біля них богослужінь зазвичай викликало значне патріотичне піднесення серед членів громади. Часто до програми урочистих заходів залучалися школярі чи вихованці дитячих садків ("захоронок"), що позитивно впливало на формування національної свідомості молодого покоління⁵³. Василь Яремчук у спогадах "Моя Одісея" згадував, що у 1918 р. неподалік лісу с. Сілець Станиславівського повіту загинув хорунжий УСС⁵⁴. Через кілька років селяни вирішили перенести його могилу на більш видне місце – в урочище, яке знаходилося на однаковій відстані від Сільця, Тязева і Вікторова. Там громада заклала високий постамент, однак вночі його підірвали польські офіцери. Ця подія тільки додала впертості односельчанам автора, тому вони розібрали руїни і насипали високу могилу із десятиметровим хрестом. Як наголошував В. Яремчук: "могила хорунжого виконувала свою патріотичну місію. Щороку на Зелені свята до неї приходила церковна процесія з нашого і навколишніх сіл, збиралося багато людей, особливо молоді. Після відправи виголошувалася доповідь на історичну тему, про визвольний рух нашого народу. Це мало дуже велике виховне значення"⁵⁵.

Ініціатори поминальних заходів зазнавали покарань з боку адміністративних органів і поліції⁵⁶. Так, за організацію маніфестаційного походу на цвинтар у Зелені свята 1937 р. долиньське староство покарало пароха Долини о. М. Чорнегу штрафом у розмірі 50 злотих, а двадцятьом учасникам, які несли вінки, призначило сплатити від 5 до 20 злотих⁵⁷. Староство у Тербовлі покарало пароха с. Гумніска Тербовельського повіту о. Семена Гаврилюка штрафом у розмірі 1 тис. злотих, а випускника гімназії Мирослава Понятишина та ще 11 місцевих юнаків – арештом, за те, що вони в ніч з 4 на 5 червня 1933 р. напередодні свята без дозволу влади висипали коло церкви могилу і поставили на ній хрест з написом "За волю і долю вітчизни"⁵⁸. Щоправда невдовзі окружний суд у Тернополі завдяки захисту адвоката С. Барана повністю виправдав священика та ще п'ятьох обвинувачуваних⁵⁹.

Поліція розігнала учасників панахиди на могилі у с. Товстенке Копичинецького повіту 25 червня 1929 р., перервавши проповідь священика. Водночас було вилучено синьо-жовті прапори і нагрудні відзнаки учасників заходу, окремих із них арештовано⁶⁰. Цікаво, що незважаючи на заборону староства, яка заздалегідь була оприлюднена у навколишніх селах, на поминальні заходи прийшло близько 3 тис. осіб⁶¹. Варто також зазначити, що у вказаному селі з ініціативи пароха І. Блавацького встановлено перший пам'ятник полеглим героям, посвячення якого відбулося ще на храмове свято 20 червня 1921 р.⁶²

⁵¹ Парацій В. Бої на горі Лисоні (серпень – жовтень 1916 р.): героїка та меморіальна слава українського січового стрілецтва. *Збірник праць ТО НТШ*. Тернопіль : Меркьюрі-Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 257.

⁵² Бережанські містерії. *Діло*. 1936. 26 черв. Ч. 141. С. 3.

⁵³ Лабунька М. Коли ліс був наш батько (Спомини). Філядельфія ; Мюнхен ; Львів ; Київ, 2015. С. 59–60 ; Зелені свята в Станиславові. *Станиславівські вісті*. 1937. 27 черв. Ч. 9. С. 7 ; Громадянин. Боднарів. Поклін полеглим. *Станиславівські вісті*. 1937. 27 черв. Ч. 9. С. 7.

⁵⁴ Яремчук В. Моя Одісея (Спогади). Івано-Франківськ, 2017. С. 14.

⁵⁵ *Ibid.* С. 15.

⁵⁶ Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. С. 428 ; Підгайчани в боротьбі за волю України : Історично-мемуарний збірник / гол. ред. В. Ліщинський. Детройт ; Клівленд ; Парма, США, 2000. С. 196.

⁵⁷ Дописи: За похід на Зелені Свята. *Діло*. 1938. 6 лютого. Ч. 27. С. 14.

⁵⁸ З судової салі: Кара за висипання могили і поставлення хреста. *Діло*. 1933. 28 листоп. Ч. 315. С. 3.

⁵⁹ *Ibid.* С. 4.

⁶⁰ Посол Заваликут. Сумні поминки. На могилі в Товстенкім, копичинецького пов. *Діло*. 1929. 27 черв. Ч. 140. С. 4.

⁶¹ Розправа проти б. послів прал. о. Куницького та д-ра Заваликута. Шестий день розправи. *Діло*. 1932. 2 лют. Ч. 23. С. 3.

⁶² Гість. Дописи з краю: Товстенке, п. Гусятин. *Посвячення пам'ятника "Тим, що лягли в боротьбі" і читальні "Просвіти"*. *Український вістник*. 1921. 20 лип. Ч. 139. С. 2.

Маючи на меті перешкоджати подібним масовим маніфестаціям, поліція не рідко застосувала силу стосовно їхніх учасників. Член ОУН Дмитро Куп'як згадував, як під час поминальних заходів на кладовищі у с. Яблунівка Кам'янка-Струмилівського повіту жандарми били усіх присутніх, не оминаючи ні жінок, ані дітей, а “один з поліцаїв, Сціньський, прикладом кріса вдарив восьмирічного Гринька Бербеку в плече так, що той впав на підмурівок хреста головою і знепритомнів”⁶³. У книзі спогадів “Во ім'я Твоє (Мережене життя)” А. Карванська-Байляк описала каральну акцію, яку в червні 1933 р. влаштувала польська поліція у її рідному селі Буховичі Мостиського повіту. Тоді були жорстоко побиті літні мешканці села, яких силою змусили розкопати стрілецьку могилу⁶⁴.

Ризикуючи власним здоров'ям, а то й життям, члени сільської громади, а особливо молодь, проявляли надзвичайну згуртованість і злагодженість у діях. Так, у с. Кульчиці Шляхетські Самбірського повіту напередодні Зелених свят 1930 р. юнаки та дівчата за дві години висипали могилу в пам'ять борців за волю України і встановили березовий хрест⁶⁵. У с. Почапи Золочівського повіту після десятків днів допитів ніхто не зрадив ім'я юнака, який повісив терновий вінок на могилу. Так само не вдалося поліції дізнатися, хто знищив портрет польського президента та герб (ця акція відбулася у селі у знак протесту проти зняття жандармами вінка з хреста під час вшанування пам'яті героїв на Зелені свята 1936 р.)⁶⁶.

З цієї точки зору цікавими, на наш погляд, є спогади Михайла Мулика, уродженця с. Горожанці Підгаєцького повіту. Щороку під час святкування Трійці на могилі трьох січових стрільців, родом з цього села, відправлялася панахида за участі великої кількості людей. У 1938 р. місцева молодь, так як і зазвичай, впорядковувала могилу перед приходом процесії. Однак коли юнаки та дівчата повернулися, то побачили що могилу і хрест зруйновано. Вони одразу ж узялися відновлювати пам'ятку, а оскільки поруч не було відповідного матеріалу для хреста, то зібрали цвіт акації і з нього виклали хрест. Коли урочиста процесія прибула на цвинтар, найбільше були здивовані жандарми та вїт-поляк, які знали про знищення могили і ніяк не сподівалися на таке швидке її відновлення. Далі присутні заспівали пісню “Коли ми вмирили...”⁶⁷. Автор так описав події: “Поліція кричить, аж піна з уст вискакує, але ніхто не припиняє співати, поліція тисне багнетами передніх, а задні не пускають, поки не закінчили співати. На другий день стали викликати до поліції, щоб вияснити, хто керував відновленням могили, хто розпочав співати. Так і не дізнались, але деяких притримали на цілу добу, зокрема і мене. Нас поштрафували на п'ять дів чергування в канцелярії”⁶⁸.

Таким чином, вшанування пам'яті героїв національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. під час Зелених свят відбувалося у різних формах, із яких найпоширенішими були поминальні богослужіння з подальшими політичними маніфестаціями, встановлення у церквах чи громадських будівлях меморіальних таблиць, насипання символічних могил полеглим бійцям, впорядкування військових кладовищ та ін. Напередодні свят активісти відновлювали старі чи встановлювали нові пам'ятники полеглим січовим стрільцям та воїнам УГА. Значну роль у пропаганді культу героїв відіграли товариство “Просвіта”, молодіжні організації, Товариство охорони воєнних могил, а також періодичні видання. Серед останніх особливо виділяємо журнал “Літопис Червоної Калини” і часопис “Діло”.

На наш погляд, поминальні заходи, які у міжвоєнний період відбувалися за участі широких мас населення, мали неабияке значення, оскільки сприяли кристалізації національної свідомості галичан та об'єднанню навколо ідеї національно-визвольної боротьби. Особливо позитивно вони впливали на виховання молодого покоління борців за незалежність України.

⁶³ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто ; Нью-Йорк, 1991. С. 24.

⁶⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я твоє (Мережане життя). Варшава : Видавництво “Український архів”, 1999. С. 21–22.

⁶⁵ Кульчицький Р. Як ми працюємо? *Новий час*. 1930. Ч. 101. 8 вересня. С. 9.

⁶⁶ Золочівщина: її минуле і сучасне / упоряд. Володимир Болубаш. Нью-Йорк ; Торонто ; Канберра, 1982. С. 361.

⁶⁷ Мулик М. Дух, що тіло рве до бою... Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. С. 10.

⁶⁸ *Ibid.* С. 10.

CELEBRATION IN HONOUR OF MEMORY OF HEROES OF NATIONAL LIBERATION FIGHT
DURING THE GREEN HOLIDAYS IN HALYCHYNA
(30th – 20th of XX century)

Oksana DROGOBYTSKA
State Higher Educational Institution
“Vasyl Stefanyk Precarpathian National University”,
the Department of Ethnology and Archeology,
Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
e-mail: oksanca@meta.ua

Summary

In the article on the basis of wide circle of sources the process of celebration in honour of memory of heroes of national liberation fight during the Green Holidays (Whitsunday) in Halychyna (20th – 30th of XX century) is analysed.

Ukrainians usually sanctify their lands for a rich harvest on the Green Holidays. In the 20th – 30th of the XX century the traditional notions of the feast of the Trinity were combined with the cult of the fallen heroes. Under such conditions, hiking around the fields began or ended with a worship service near the war grave. At the initiative of the Prosvita Society in 1923 the Ukrainian Committee for the Protection of War Graves was formed in Lviv. In 1927 it was reorganized into the Society for the Protection of War Graves. In 1935 this organization had 32 branches in Galychyna and abroad. A significant role in popularizing the cult of heroes was played by Galician periodicals, and especially the historical and literary monthly illustrated edition of Chronicle of Chervona Kalyna. The press has repeatedly published articles and posts stating that Green Holidays are the days of commemoration of war invalids and war graves.

Memorial events included solemn worship with the participation of members of all public associations, annual trips to places of military glory (m. Makivka, m. Lysonia), installation of monuments and memorable tables. In interwar period the mass character also acquired the burial of symbolic graves in honor of the fallen soldiers. Such actions were initiated, as a rule, by representatives of rural intellectuals (priests, teachers, workers of cooperative organizations), members of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN).

On the eve of the Green Holidays activists arranged and cleaned up military cemeteries, established new memorials. Memorial services were held in large cities (Lviv, Stanyslaviv), in the centers of regions and villages. For example, in 1919 in Stanislaviv about 10 thousand participants took part in the memorial events, in 1934 – about 20 thousand participants, and in 1939 – more than 46 thousand people from Stanyslaviv and the surrounding villages. Often, the program of celebrations involved schoolchildren or pupils of kindergartens, which positively influenced the formation of the national consciousness of the younger generation. The police did not rarely apply force against the participants of memorial events.

The author of the article noted that the significant role in the popularization of the heroes' cults was played by Prosvita Society, youth organizations, as well as periodicals. It is marked that the celebrations dedicated to the fallen heroes influenced on forming of national consciousness, caused patriotic presentation among the members of society and assisted coalition of young people round an idea national liberation fight.

Keywords: *Ukrainian foreign historiography, Soviet historiography, modern Ukrainian historiography, Ukrainian Military Organization, Ukrainian nationalist movement, Organization of Ukrainian Nationalists, Yevhen Konovalets.*

REFERENCES

- B. H. Kult pomershykh i poliahlykh yak zasib plekannia tradytsii. *Litopys Chervonoj Kalyny*. 1939. Ch. 5. S. 3–4. [in Ukrainian].
- Berezhanska zemlia : Istorychno-memuarnyi zbirnyk. Niu-York : Komitet Vydavnytstva Berezhany, 1970. 877 s. [in Ukrainian].
- Berezhans'ki misterii. *Dilo*. 1936. 26 chervnia. Ch. 141. S. 3. [in Ukrainian].
- Bohachevskyi D. Na vozi i pid vozom: Spomyny halytskoho advokata. Toronto : Dobra knyzhka, 1976. 142 s. (in Ukrainian)
- Boian S. Lokalni osoblyvosti Zelenykh sviat Na Boikivschyni: tradytsiini zvychai ta obriady. *Halychyna*. 2012. Ch. 20–21. S. 55–64. [in Ukrainian].
- Buchach i Buchachchyna. Istorychno-memuarnyj zbirnyk / red. kolehiia Mykhailo Ostroverkha ta in. Niu-York ; Paryzh ; Sidney ; Toronto : NTSh, Ukrain's'kyi arkhiv, 1972. 944 s. [in Ukrainian].
- Chemnyi M. Potoptani mrii. Detroit : Nakladom avtora, 1969. 208 s. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. F. 378. Op. 1. Spr. 19. [in Ukrainian].

- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. F. 108. Op. 1. Spr. 488. [in Ukrainian].
- Dopysy: Za pokhid na Zeleni Sviata. *Dilo*. 1938. 6 liutoho. Ch. 27. S.14. [in Ukrainian].
- Havryliuk O. Zberezhennia pamiatok voiennoi istorii : politychni aspekt, zmist, rezultaty. *Chornomorskyi litopys*. 2010. Vyp. 2. S. 58–63. [in Ukrainian].
- Hist. Dopysy z kraiu: Tovstenke, p. Husiatyn. Posviachennia pamiatnyka “Tym, scho liahly v borotbi” i chytalni “Prosvity”. *Ukrainskyi vistnyk*. 1921. 20 Iypnia. Ch. 139. S. 2. [in Ukrainian].
- Hromadianyn. Bodnariv. Poklin polehlym. *Stanyslavivski visti*. 1937. 27 chervnia. Ch. 9. S. 7. [in Ukrainian].
- Hrytsan A. “Prosvita” v borotbi za zberezhennia istorychnoi pamiaty ukrainskoho narodu na Prykarpatti v 1920–1939 rokakh. *Halychyna*. 1999. № 3. S. 35–38. [in Ukrainian].
- Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy. Povity: Chortkiv, Kopychyntsi, Borschiv, Zalischyky. Niu-York ; Paryzh ; Sidnei ; Toronto, 1974. 927 s. [in Ukrainian].
- Kamenetskyi Yu. Z diial'nosti Tov. Okhorony voiennykh Mohyl: iak vybudovano pamiatnyk poliahlym u Rohatyni. *Litopys Chervonoj Kalyny*. 1930. Ch.1. S. 15. [in Ukrainian].
- Karvanska-Bailiak A. Vo imia tvoie (Merezhane zhyttiam). Varshava : Vydavnytstvo Ukrainskyi arkhiv, 1999. 440 s. [in Ukrainian].
- Khrabatyn N. Zeleni sviata u staromu Stanyslavovi. URL: <http://www.gk-press.if.ua/x4879>. [in Ukrainian].
- Kharchuk Kh. Diialnist ukrainskoho Tovarystva Okhorony Voiennykh Mohyl na terytorii Halychyny u mizhvoiennyi period 1927–1939 rokiv. *Molodyi vchenyi*. 2014. № 7 (10). S. 30–33. [in Ukrainian].
- Kulchitskyi R. Yak my pratsiuemo? *Novyj chas*. 1930. Ch. 101. 8 veresnia. S. 9. [in Ukrainian].
- Kupiak D. Spohady nerostriianoho. Toronto ; Niu-York, 1991. 431 s. [in Ukrainian].
- Kurdydyk A. Zapysky z budniv: feiletyny i narysy. Vinnipeg, 1977. 142 s. [in Ukrainian].
- Labunka M. Koly lis buv nash batko (Spomyny). Fildelfiia ; Miunkhen ; Lviv ; Kyiv, 2015. 320 s. [in Ukrainian].
- Martyniuk I. Moie ridne selo Tseniv u Berezhanschyni. Niu-York ; Paryzh ; Sidnei ; Toronto, 1976. 624 s. [in Ukrainian].
- Moshura O. Tremtinnia i poryvy: poezii, schodennyk. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 2008. 124 s. [in Ukrainian].
- Mrochko F. K. Sniatynschyna: prychnyky do krajovoji etnohrafii. Detroit, 1977. Ch. 1. 129 s. [in Ukrainian].
- Mulyk M. Dukh, scho tilo rve do boiu... Ivano-Frankivsk : Lileia-NV, 2010. 216 s. [in Ukrainian].
- N. Poklin Poliahlym. *Dilo*. 1933. 30 chervnia. Ch. 167. S. 3. [in Ukrainian].
- Nalipky na Zeleni Sviata. *Dilo*. 1928. 21 travnia. Ch. 112. S. 6. [in Ukrainian].
- Nimchuk I. Kult polehlykh heroiv: Referat na ustanovchykh zborakh “T-va okhorony voiennykh mohyl” u Lvovi. *Dilo*. 1927. Ch. 104. 13 travnia. S. 2. [in Ukrainian].
- Paratsis V. Boi na hori Lysoni (serpen – zhovten 1916 r.) : heroika ta memorialna slava ukrainskoho sichovoho striletstva. *Zbirnyk prats TO NTSh*. Ternopil : Merkiuri-Ternopil, 2006. T. 2. S. 251–259. [in Ukrainian].
- Pavlyshyn L. Na hrani dvokh svitiv: Spohady viiskovyka-banderivtsia / litzapysuvach V. Schehliuk. Lviv : Spolom, 2010. 320 s. [in Ukrainian].
- Peredyrii V. Materialy do vyvchennia istorii ZUNR na storinkakh “Litopysu Chervonoj Kalyny” (1929–1939 rr.), (1991–1995 rr.) : dzhereloznavchys aspekt. *Ukraina: kulturna spadschyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 2009. № 18. S. 666–673. [in Ukrainian].
- Pidhajchany v borotbi za voliu Ukrainy: Istorychno-memuarnyj zbirnyk / hol. red. V. Lischynetskyi. Detroit ; Klivlend ; Parma, SShA, 2000. 624 s. [in Ukrainian].
- Poklin polehlym. *Dilo*. 1933. 19 chervnia. Ch. 156. S. 2. [in Ukrainian].
- Poriadok protsesii lvivskykh parokhii na tsyntari v Zeleni Sviata ts.r. *Dilo*. 1939. 27 travnia. Ch. 192. S. 4. [in Ukrainian].
- Posol Zavalykut. Sumni pomynky. Na mohyli v Tovstenkim, kopychynetskoho pov. *Dilo*. 1929. 27 chervnia. Ch. 140. S. 4. [in Ukrainian].
- Protsesiini pokhody na oba lvivski tsyntari. *Dilo*. 1935. 15 chervnia. Ch. 155. S. 1. [in Ukrainian].
- Reva M. Na shliakhakh zhyttia: Spohady. London : Ukrainska vydavnycha Spilka, 1980. 216 s. [in Ukrainian].
- Rizhne: U pokloni bortsiam za voliu. *Zhinocha volia*. 1935. Ch. 13. S. 12. [in Ukrainian].
- Rozprava proty b. posliv pral. o. Kunytskoho ta d-ra Zavalykuta. Shesty den rozprav. *Dilo*. 1932. 2 liutoho. Ch. 23. S. 3–4. [in Ukrainian].
- Striletski pomynky na Lysoni. *Dilo*. 1929. 27 chervnia. Ch. 140. S. 3–4. [in Ukrainian].

- Sviato striletskykh pomynok u Stanyslavovi. *Dilo*. 1929. 27 chervnia. Ch. 140. S. 3. [in Ukrainian].
- U Zeleni Sviata ne zabudte pro mohyly i invalidiv. *Dilo*. 1932. 18 chervnia. Ch. 133. S. 4. [in Ukrainian].
- V Zeleni Sviata. *Dilo*. 1926. 20 chervnia. Ch. 135. S. 1–2. [in Ukrainian].
- V Zeleni Sviata. *Diakivski vidomosti*. 1931. Ch. 4–5 (62–63). S. 3. [in Ukrainian].
- Velychave sviato polehlykh u Stanyslavovi. *Dilo*. 1934. 2 chervnia. Ch. 142. S. 1. [in Ukrainian].
- Vidozvy j komunikaty. Ukrainske kraieve t-vo opiky nad invalidamy – do ukrainskoho suspilstva. *Dilo*. 1925. 9 travnia. Ch. 100. S. 4. [in Ukrainian].
- Yaremchuk V. *Moia Odisseia (Spohady)*. Ivano-Frankivsk : Yaryna, 2017. 219 s. [in Ukrainian].
- Z diialnosity Tov. Okhorony Voiennykh Mohyl. *Litopys Chervonoj Kalyny*. 1929. Ch. 3. S. 11–13. [in Ukrainian].
- Z sudovoi sali: Kara za vysypannia mohyly i postavlennia khresta. *Dilo*. 1933. 28 lystopada. Ch. 315. S. 3–4. [in Ukrainian].
- Zeleni sviata v Sambirshyni: Podii na mohylakh Striltsiv u Lutsi. *Dilo*. 1933. 15 chervnia. Ch. 152. S. 2. [in Ukrainian].
- Zeleni sviata v Stanyslavovi. *Stanyslavivski visti*. 1937. 27 chervnia. Ch. 9. S. 7. [in Ukrainian].
- Zeleni sviata – dni ukrainskykh invalidiv i striletskykh mohyl. *Dilo*. 1935. 15 chervnia. Ch. 155. S. 1. [in Ukrainian].
- Zeleni sviata – dni ukrainskykh invalidiv i striletskykh mohyl. *Dilo*. 1934. 26 travnia. Ch. 136. S. 1. [in Ukrainian].
- Zeleni sviata – dni ukrainskykh invalidiv ta okhorony striletskykh mohyl/ *Dilo*. 1931. 31 travnia. Ch. 119. S. 3. [in Ukrainian].
- Zolochivshchyna: yii mynule i suchasne / uporiad. Volodymyr Boliubash. Niu-York ; Toronto ; Kanberra, 1982. 661 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції 22 червня 2019 р.